

Любов БЕВЗЕНКО

**СУСПІЛЬСТВО РИЗИКУ
ТА НАПРЯМКИ ПОШУКУ
АДЕКВАТНИХ ОСВІТЯНСЬКИХ
СТРАТЕГІЙ**

У центрі уваги даної статті знаходяться людина і суспільство, що перебувають у стані підвищеної невизначеності та ризику. Вважаючи, що одним із основних понять ризикології має стати поняття ризикової свідомості, автор концептуалізує її як особливий стан свідомості, що відповідає ситуації ризику. Спираючись на теоретичні засади синергетики, автор аргументовано доводить, що у своїх когнітивних та соціальних настановах така свідомість характеризується зсувом у бік зняття дуалізму між раціональним та ірраціональним, і між колективізмом та індивідуалізмом. Останнє вимагає відповідних змін в освітнянських практиках, які теж набувають особливого змісту та форми в ситуації суспільства підвищених ризиків.

Останні 15–20 років минулого століття позначені різкими змінами в інтонаціях тих дискурсивних практик, що стосуються суспільних процесів як в глобальному, так і у локальних масштабах. Цей інтонаційний зсув характеризується переходом від досить спокійного та врівноваженого обговорення шляхів та напрямків суспільного прогресу, можливості забезпечення суспільного гомеостазису і сталого розвитку, до констатації зростання нерівноважності, невизначеності, ризикованості суспільних станів та неготовності людини опанувати ці стани як на рівні теоретичної, наукової рефлексії, так і на рівні практики прийняття рішень аж до ситуації пересічної, повсякденної невизначеності.

Стало зрозумілим, що суспільство, рухаючись шляхом прискорення наукових і технічних розробок, виробляє при цьому не лише засоби покращення умов людського існування, а й збільшує ризики такого існування. Наша країна має сумний досвід перебування в епіцентрі подібних

ризикових навантажень. Чорнобильська катастрофа стала вже хрестоматійно поширеним аргументом на користь констатації наближення тих меж, за якими людина буде не у змозі впоратися з тими ризиками, що створила сама для себе, підкорюючи природу і нехтуючи принципами екологізму як необхідності ставитися до природи не лише як до об'єкта підкорення, а й як до суб'єкта непростого діалогу.

Зростання щільності невизначеності, навантаженість персональних біографій потребами приймати рішення в таких ситуаціях зумовлюють активізацію наукових розвідок в напрямі пошуку теоретичних та методологічних інструментів інтелектуального осягнення таких ситуацій. Це розвідки філософського, соціологічного, антропологічного, психологічного спрямування, причому, важливо підкреслити, межа між цими дисциплінарними поділами стає все більш невизначеною. Екстремальні ситуації вимагають цілісних підходів у їх осмисленні. Те саме можна сказати про теоретичну і практичну форми знання, які вже не можуть бути надто відокремленими одна від одної. Місцем їх зустрічі та взаємоперетину є, зокрема, освітянські практики, які теж набувають особливого змісту і форми в ситуації суспільства підвищених ризиків.

Науковою відповіддю на зазначені виклики стала активізація досліджень в тому міждисциплінарному науковому напрямі, який затверджується під загальною назвою «ризикологія». Ці пошуки відрізняються від інших наукових розробок своєю надзвичайною актуальністю і тим, що не стільки призначені для вдоволення людського прагнення до пізнання, скільки мотивуються прагненням пошуку ресурсів уникнення зростаючої загрози простому людському виживанню, що є наслідком невпинно зростаючої ризикованості життя.

Затвердження ризикології як окремого наукового напрямку, що рекрутує до своїх рядів науковців найрізноманітніших дисциплінарних належностей, можна вважати знаком зростаючої усвідомленості необхідності серйозної наукової рефлексії з цього приводу не лише на рівні філософських міркувань, з яких, власне, ця рефлексія починалася, а й на рівні міждисциплінарних наукових пропозицій, дотичних до реальної повсякденної практики виживання та прийняття рішення в ситуації невизначеності та ризику. І тут слід очікувати висновків, які можуть не вклатися у стереотипи, що формувалися роками послідовного поступу західної науки. Найперший з них – це апеляція до раціональності як основної ознаки західного способу життя. Пошуками контурів нової раціональності вже переймається як західна, так і вітчизняна філософська думка. Що означає бути раціональним у ситуації граничного ризику? Чи можемо ми говорити про радикальну відмінність раціональної та ірраціональної поведінки в такому випадку? І чи має право на життя таке притаманне західній культурній традиції заперечення ірраціональності, як основи людської поведінки, підживлене ідеєю суспільного прогресу очікування близької остаточної перемоги раціональності над ірраціональністю? І якщо виявиться, що ірраціональ-

ність значною мірою притаманна людині в екстремальних ситуаціях ризику, то чи є шляхи опанування нею на індивідуальному та груповому рівнях? Опанування принаймні на рівні теоретичного моделювання через розуміння ситуацій та закономірностей її актуалізації. Що взагалі можна розуміти під висловом «опанування ірраціональним»? Чи не є проблема пошуку нової раціональності певною мірою парадоксальною, бо вимагає визнання статусу раціонального за тим, що раніше було його протилежністю – ірраціональним та нераціональним.

Безумовно, ця робота не дає вичерпної відповіді на всі запитання, а лише вказує на напрямки роздумів та концептуальних поворотів, що будуть пропонуватися нижче. Ми не будемо в даному разі далеко виходити за межі проблемного поля ризикології та пов'язаних з цим освітянських висновків.

З нашого погляду, поняття *ризикової свідомості* має бути одним із ключових в арсеналі ризикологічних понять. Воно може стати за умови відповідного уточнення змісту точкою перетину понятійного забезпечення психологічного, соціологічного, антропологічного, культурологічного поглядів на ситуацію ризику.

Якщо під ризиковою свідомістю розуміти той стан свідомості, що супроводжує людину в ситуації ризику та невизначеності, то можна сказати, що цей стан *свідомості* втрачає свою часову та географічну локальність і стає складовою свідомості кожної людини, незалежно від її соціально-територіальної позиції.

Спробуємо трохи уточнити, власне, смислове окреслення цього поняття.

Саме по собі родові поняття свідомості є семантично дуже розмитим. Існує принаймні два різних контури його розуміння. Перший – це той, що відокремлює свідомість і несвідоме й акцентує увагу на притаманній лише людині здатності до рефлексії з приводу подій як зовнішнього, так і внутрішнього світу. Другий – це розуміння свідомості як того, що є суб'єктивною протилежністю об'єктивній реальності. Така свідомість структурно більш складна, має в собі власне свідоме, несвідоме, підсвідоме, надсвідоме. Саме таке розуміння буде використовуватися нами як вихідне.

Оскільки йдеться про ризикову свідомість, то вже в самому терміні закладено необхідність зіставити свідомість та ситуацію ризику. Тут можливі два варіанти: або вважати, що ризикова свідомість – це складова свідомості як такої, що актуалізується в ситуації ризику, її, так би мовити підсистемна складова, або вважати, що це інший стан функціонування свідомості, інший модус її поєднання із зовнішнім світом. Саме останньої точки зору ми будемо дотримуватися і спробуємо це нижче аргументувати.

Таким чином, понятійна дихотомія, яка тут має працювати, виглядає як *протиставлення свідомості гомеостатичних, рівноважних станів і свідомості ситуації ризику та невизначеності*. Це не частини людської свідомості, а її несумісні стани, різні модуси активізації і організації суб'єктивного простору.

У межах цієї роботи нас найбільше буде цікавити момент *формування рішення щодо дій в ситуації невизначеності та ризику* і як функціональної складової – ризикової свідомості. Ми зумисне не кажемо «прийняття рішення», бо за цим стоїть уявлення про усвідомленість такого акту. Вважаємо, що саме ситуація невизначеності та ризику не дає змоги нехтувати процесами, що не контролюються нашою свідомістю (у вузькому розумінні слова), відбуваються в глибинах несвідомого, але суттєвим, якщо не вирішальним, чином впливають на кінцеве формування імпульсу до дій, який і визначає поведінку в ситуації невизначеності. Тому, говорячи про прийняття рішення, ми надалі будемо мати на увазі формування рішення під дією як свідомих, так і неусвідомлених чинників. І саме тут вже стає зрозумілим, що ми припускаємо нерациональність (як наслідок неусвідомленості) дій в ситуації ризику.

Аргументацію необхідності саме такого бачення сутності ризикової свідомості ми проведемо у двох площинах:

1. Розглянувши ситуацію ризику та невизначеності через призму *когнітивного її осягнення*. Під когнітивністю ми будемо мати на увазі все, що має стосунок до знання про ситуацію в її інтегральному окресленні. Це знання про неї як розпізнавання (статичний аспект), знання про те, як із нею поводитися (динамічний аспект) і знання про те, як поповнювати знання з двох зазначених аспектів (інформаційний аспект). При цьому підкреслимо, не виключаючи тих складових знання, що присутні на рівні неусвідомленому, але вагомому для кінцевого формування імпульсу до дії. Основна ідея, що супроводжуватиме цю частину роботи, полягає в неможливості в такому разі моделювати когнітивні процеси як процеси виключно послідовного, логічного перебору варіантів та раціонального прорахунку як результату.

2. Розглянувши ситуацію ризику в її соціальному вимірі, спробуємо показати, що в разі, коли в ситуації ризику і високої невизначеності опиняється група людей, їхні стратегії виходу з неї не відповідають стратегіям індивідуалізму, що значною мірою впливає і на когнітивні процеси, знову ж таки унеможливаючи їх перебіг у руслі виключно раціонального прийняття рішення. Індивідуалізм та раціональність виявляються пов'язаними між собою і можуть бути домінуючими характеристиками гомеостатичної (неризикової) свідомості. Ризикова свідомість змінює ці установки в бік більшої ірраціональності та колективізму.

Методологічним підґрунтям намічених розглядів буде той підхід до моделювання процесів різної природи (в нашому випадку – когнітивних і соціальних), що відкривається загальнонауковим нелінійним підходом до розгляду закономірностей системної динаміки. Саме ця методологічна настанова, з нашого погляду, на даний момент найбільш адекватна завданню вивчення ситуацій підвищеної невизначеності, що й відповідає ситуації високих ризиків.

У вітчизняних та російських наукових роботах ця загальнонаукова методологічна стратегія розвивається під назвою синергетики або теорії

самоорганізації. У західній традиції вона більше відома під назвою теорії катастроф, теорії хаосу тощо. Смісловою та концептуальною квінтесенцією цих підходів є наголос на якісній відмінності гомеостатичних та біфуркаційних станів системної динаміки. Ситуації високої невизначеності – це і є ситуації біфуркаційного поведіння системи, її виходу на біфуркаційні стани з наступним переходом на інший режим функціонування. І не має значення, про що йдеться – чи про події в когнітивному просторі, чи про зміни у просторі соціальних відносин.

Ризикова свідомість у когнітивному вимірі. Когнітивна обмеженість моделей раціонального вибору

Свої міркування, спрямовані на реалізацію зазначеної вище мети, ми будемо вести в режимі критичного розгляду популярної в сучасній західній соціології теорії раціонального вибору. Не заперечуючи результатів цієї теорії взагалі, її дієздатності у плані моделювання людської поведінки в ситуаціях сталих і рівноважних, ми наведемо ряд аргументів на користь того, що саме ситуація невизначеності та підвищеного ризику є тією межею, за якою теорія втрачає адекватність. Це відбувається з тієї причини, що перестають працювати основні принципи, на яких вона будується – принципи раціональності та індивідуалізму.

Починаючи з 80–90-х років минулого сторіччя в західній соціології значного поширення набув підхід, що має загальну назву теорії раціонального вибору. Концептуальне ядро цього підходу становить уявлення про поведінку людини як таку, що відбувається на підставі раціонального вибору. Провідними теоретиками цього напрямку є А. Даунс, М. Олсон, Г. Беккер, Д. Коулман. Найбільшого поширення напрямок набув у США, країнах Скандинавії.

Характеризуючи теорію раціонального вибору, один із його основоположників пише: «Теорія складається із принципу раціонального і цілеспрямованого поведіння і намагається показати, як цей принцип, у сполученні з особливим соціальним контекстом, може пояснювати не тільки поведіння індивідуумів, а й розвиток соціальної організації»¹.

Головні методологічні принципи, на яких базується моделювання соціальної поведінки адептами цього напрямку, можна позначити як принцип індивідуалізму й економічний принцип раціональної поведінки. Іншими словами, моделі поведінки, що спостерігаються у вузькій сфері економічних відносин (де єдиним критерієм ефективності дії є зиск, що обчислюється у грошовій формі), розглядаються як універсальні, здатні покривати всю безліч поведінкових проявів і соціальних взаємодій.

Для цього в рамках зазначеної теорії використовується спеціальний інструментарій, що формується як результат розширення економічного

¹ Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий // Общественные науки и современность — № 3. — 2001. — С. 122.

поняття «капітал» до понять «соціальний капітал», «інтелектуальний капітал», «людський капітал», «культурний і символічний капітал». Беручи свій початок від робіт П. Бурдьє, цей понятійний ряд зазнав певних трансформацій у процесі адаптації до потреб теорії раціонального вибору. «Я переслідую мету, що полягає у використанні економічних принципів раціональної поведінки в аналізі соціальних систем. Концепція соціального капіталу – інструмент, що допомагає виконати подібний аналіз»², – зазначає Коулман. При цьому соціальний капітал розглядається як певний вид ресурсу, доступний соціальному актору, що може накопичуватися подібно до звичайного капіталу в економічних відносинах.

Поведінка людини водночас в рамках такої теорії розглядається як дія, орієнтована на досягнення визначеної мети, і в ній присутні дві форми раціональності.

Перша – раціональність інструментальна, що забезпечує вибір мети відповідно до принципу її корисності для індивіда. Друга – раціональність когнітивна – полягає в тому, що для досягнення такого корисного результату діяч робить певні аналітичні операції, оцінюючи варіанти вибору відповідно до критерію корисності, вибираючи найоптимальніший із них.

Іншими словами, метою стає індивідуальний зиск, його максимізація, а засобом – розрахунок шляху такої максимізації. При цьому зиск розуміється у традиціях американської і західної модерністської культури як успіх, для якого тією чи іншою мірою може бути виставлений грошовий еквівалент. При уважному розгляді, ми маємо м'яку редукацію всіх названих форм капіталу до капіталу фінансового.

Схему використання соціального капіталу Коулман описує дуже прозоро. «Якщо А робить що-небудь для Б і думає, що Б відповість у майбутньому взаємністю, це визначає очікування А і зобов'язання з боку Б. Таке зобов'язання може здійснюватися у вигляді «довірчої розписки», що знаходиться у А для пред'явлення Б. Ці «довірчі розписки» складають основну частину кредиту, що має А і який А може зажадати повернути в разі потреби. Але даний економічний інститут не може існувати без високого ступеня довіри серед членів групи»³.

Такий підхід, на наш погляд, у певному розумінні навіть шокує як для неамериканського культурного ареалу. Проте для сучасної західної науки він виявився дуже затребуваним. Але наші заперечення щодо теорії раціонального вибору будуть пов'язані не з культурно детермінованими особливостями нашого мислення, а з різницею в ситуаціях стабільності та невизначеності. І, відповідно, неможливістю моделювати людську поведінку в ситуаціях стабільності та ситуаціях невизначеності на підставі одних і тих самих моделей. Перехід у стан ризикової свідомості, що супроводжує ситуації підвищеного ризику, активізує інші механізми практичного

² Там само. — С. 123

³ Там само. — С. 127.

опанування ситуацією — як на рівні когнітивному, так і на рівні поведінки та соціальної дії.

Подивимось, що відбувається в сфері когнітивного в ситуації ризику, яка породжує ситуацію когнітивної невизначеності.

Один із основоположників синергетики, автор власне самого імені цього напрямку, Герман Хакен, зробив грандіозну спробу зазирнути, як він каже, в чорну скриньку, якою для нас є головний мозок людини, і змодельовати когнітивні процеси, ґрунтуючись на ідеях синергетики. Питання, чи є ці процеси продуктом мозку, чи свідомість — більш широке поняття, наразі не є вирішеним. Хакен вважає, що мозок є тим матеріальним носієм, де ідуть пізнавальні процеси. Але таке припущення не вплинуло на результат роботи, бо моделювалися не процеси в нейронах, а саме процеси розпізнавання ситуації і виникнення інтегрального знання на підставі опрацювання фрагментарної інформації.

Хакен відштовхувався від розбіжностей в поглядах синергетики й інших шкіл, що будують відповідні моделі. Розбіжність ця «виявляється в тому випадку, коли ми аналізуємо досить поширене уявлення про те, що мозок діє на основі алгоритмів як запрограмований комп'ютер. Ми вважаємо, що мозок діє на основі самоорганізації, що може використовувати алгоритми, а може їх і не використовувати. При традиційному підході інформація, що надходить, обробляється послідовно. При новому синергетичному підході інформація обробляється в основному паралельно»⁴.

Для нас, з огляду на контекст наших розглядів, найважливішою видається зміна уявлень про перебіг когнітивних процесів, що впливає з роботи Хакена. Ці речі вже давно відомі психологам, але тільки зараз з'явилася можливість їх описати, спираючись на строгий формальний апарат і вписати у кросдисциплінарний синергетичний дискурс.

Як ми розпізнаємо образи, ситуацію в цілому? Якщо дотримуватися раціональної когнітивності, то це має відбуватися шляхом усе більш докладного вивчення деталей, виявлення ознак, що цій ситуації відповідають. Але, як показав Хакен, найчастіше розпізнавання йде всупереч деталям. «Яким чином виникає інтерпретація? У ХХ столітті знаменитий нейрофізіолог Екклс разом з філософом Поппером написали книгу «Я і його мозок» (Self and its Brain), у якій певною мірою представили Я як програміста, а його мозок як комп'ютер»⁵, — каже вчений. Сам він дотримується протилежної точки зору. Він думає, що за інтегральну інтерпретацію ситуації не відповідає якийсь організуючий центр, який обробляє інформацію, що надходить, — своєрідний мозковий комп'ютер. Інтерпретація виникає як результат самоорганізації у просторі окремих квантів знання. Саме тому він застосовує до аналізу когнітивної активності апарат синергетики як найбільш розробленої теорії самоорганізації.

⁴ Хакен Г. Принципы работы головного мозга: Синергетический подход к активности мозга, поведению и когнитивной деятельности. — М., 2001. — С. 18.

⁵ Там само. — С. 13.

Ситуація вибору та ухвалення рішення, найсуттєвіша для нас у роботі Хакена, розглядається ним як одна із центральних. Аналізуючи ситуацію ухвалення рішення, ми рано чи пізно дійдемо висновку про неповноту наявної інформації. Таке трапляється регулярно – від побутових моментів, до важливих економічних і політичних рішень. У разі, коли ця неповнота незначна, ми можемо нею знехтувати. Але в ситуації високої невизначеності виникає ризик прийняття невірної рішення як наслідок неможливості однозначного моделювання ситуації, конфлікту можливих інтерпретацій. «Користуючись математичною термінологією, можна сказати, що проблема ухвалення рішення некоректна. Дуже часто рішення доводиться приймати у конфліктних ситуаціях. Із проблеми ухвалення рішення випливає, що в загальному випадку наявним є широкий вибір і чималий репертуар дій»⁶.

Хакен використовує аналогію між прийняттям рішень і розпізнаванням паттернів у ситуації зорового сприйняття. Якщо між тим, що ми знаємо про ситуацію і тим, що нам потрібно знати для рішення, існує розрив, то ставиться питання – як ми компенсуємо відсутню інформацію.

Рациональний перебір варіантів, порівняння з попередніми ситуаціями у процесі такого перебору, породжує ситуацію розгалуження з усе наростаючим числом можливих комбінацій. «Ми переконані, що в нашому підході проблему розгалуження можна обійти, різні можливості можуть бути враховані паралельно»⁷. У властивих людині формах когнітивності ситуація нібито охоплюється відразу цілісно, й інтерпретація її як виявлення основного змісту з'являється як самоорганізаційно виникле узгодження всіх сигналів, що надходять, у вигляді смислових паттернів.

Уявлення про нашу когнітивність, ґрунтоване на послідовному переборі лише раціонально досяжної інформації, закладено в моделі шахового комп'ютера. «Секрет успіху шахового комп'ютера – у його швидкодії: за короткий час він встигає проаналізувати величезну кількість ходів. Спосіб дії шахового комп'ютера повністю відрізняється від того, як діє кваліфікований шахіст: комп'ютер діє не стільки інтелектом, скільки грубою силою» – стверджує Хакен⁸. Мозок обробляє інформацію набагато повільніше від комп'ютера (це ми бачимо на прикладі швидкості звичайного рахування). Але оскільки робота йде в паралельному режимі, то такі непосильні комп'ютеру задачі, як розпізнавання образів, мозок вирішує практично миттєво.

Але що таке паралельне мислення? Це й є альтернатива послідовному, раціональному мисленню. Саме паралельністю, поліфонічністю, на думку Леві-Строса, відрізняється міфологічна свідомість, що спирається не на раціональні мисленнєві процедури, а складається з образно-емоційного матеріалу. Її ще позначають як міфо-поетичну свідомість.

⁶ Там само. — С. 282.

⁷ Там само. — С. 290.

⁸ Там само.

Таким чином, ми можемо стверджувати, що в ситуації невизначеності та підвищеного ризику наші когнітивні процеси набувають якісно інших характеристик, переходячи з режиму повільного та послідовного опанування ситуації, в режим паралельного її відстеження, з використанням різних каналів такого відстеження. Понятійне, емоційне, образне, чуттєве, свідоме, несвідоме починають діяти одночасно, до того часу, як із цього хаотичного потоку не з'явиться, в результаті спонтанної самоорганізації інформаційних квантів, цілісний образ ситуації. Але він вже становить не понятійно-раціональну модель, а має у своєму складі той же матеріал – поняття, емоції, образи, переживання. Саме це і можна вважати результатом роботи ризикової свідомості і вихідним пунктом прийняття рішення про поведінку в ситуації ризику та невизначеності.

Індивідуалізм як соціальне обмеження можливостей теорії раціонального вибору

Якщо в когнітивній площині ситуація ризику заперечує дієздатність моделей раціонального вибору через заперечення когнітивної раціональності як адекватного інструмента опанування ситуацією на рівні знання, то в соціальному вимірі межі адекватності теорії раціонального вибору ситуація ризику прокладає через заперечення спроможності індивідуалізму як соціальної настанови породжувати адекватні поведінкові стратегії.

Індивідуалізм є, як ми зазначили, необхідною умовою раціональної поведінки. Ці моделі апіорі припускають, що людина діє виключно у своїх інтересах. Роблячи комусь послугу, вона не переймається інтересами іншого, а переслідує лише власні цілі, заробляючи соціальний капітал. Якщо до певного часу ці моделі більш-менш відповідали реаліям західного суспільства, і індивідуалізм та раціональність мали всі підстави вважатися його надійним фундаментом, то зараз ситуація різко змінюється.

Про ті глухі кути, у які заходить індивідуалізоване суспільство, яскраво пише польсько-англійський соціолог З. Бауман. Він звертає увагу на те, що з одного боку, навички колективізму практично втрачені в суспільстві, що сповідувало індивідуалізм як єдино вірну життєву стратегію. А з іншого боку, ті ризики й невизначеності, перед якими опиняються люди, не залишають варіантів для раціонального вибору. Виявляється мінливою сама інструментальна мета (люди не знають, чого прагнути в першу чергу), і раціональний когнітивний прорахунок не може бути зробленим у принципі. Природна спроба підсилити індивідуальні прагнення колективними натикаються на відсутність подібних навичок. «Перспективи індивідуалізованих особистостей, що заново шукають собі місця в республіканських інститутах громадянства, неясні. Знову виходити на публічну арену їх змушує не стільки пошук спільних проєктів і способів визначити поняття спільного блага і принципів спільного існування, скільки висока потреба участі в "мережі": обмін інтимними подробицями стає кращим і ледве чи не єдиним

способом побудови суспільства, що залишився»⁹. Почуття невизначеності, з погляду соціолога, є всепроникним і підсилюється тим, що усе більше фактів сучасного життя працюють на утвердження людей у думці, що ні у світу в цілому ні в кожній людині окремо немає майбутнього, що наявні навички поведінки не можуть обслуговувати таку ситуацію довгий час, і світ стає усе більш невідконтрольним. А це виключає можливість «правильно розрахувати наслідки тих чи інших дій. Сьогодні ми живемо в атмосфері постійного страху»¹⁰.

У ситуації невизначеності і страху стратегія індивідуалізму виявляється неспроможною. Що ж відбувається в цьому випадку? Спробу знайти відповідь на це питання ми знаходимо в іншого відомого соціолога, що визначає сучасне західне суспільство разом з Бауманом у термінах суспільства ризику і невизначеності – Ульріха Бека. Соціолог фіксує появу особливих співтовариств. Появу ніким не заплановану, спонтанну, яку він називає спільнотами страху, основою створення яких аж ніяк не є раціональний вибір. «Рушійна сила суспільства ризику виражається фразою "Я боюся!" Місце спільноті нестатку займає спільність страху. Тип суспільства ризику маркує в цьому смислі епоху, в якій виникає і стає політичною силою спільнота страху. Дотепер страх не був основою раціональної дії. Чи справедлива ще ця гіпотеза?»¹¹.

Такі спільноти характеризуються тим, що належність до них не є формальною й існує на рівні емоційної прив'язаності та глибинно вкоріненої ідентичності (те, що за Тьонісом відрізняє спільноту від суспільства). А це корелює з відповідними станами свідомості. І головною характеристикою тут можна вважати наявність саме спільнотності, а, відповідно, орієнтованості на спільні, а не лише індивідуальні цілі. Таку настанову прийнято позначати як колективістську.

Ми не будемо обговорювати питання, що чому передує – зміни в когнітивній площині змін у соціальних стосунках чи навпаки. Швидше за все, зв'язок тут не причинний, а корелятивний. Фактом є те, що належність до такої спільноти вимагає, як виявляється, тієї ж форми когнітивності, що й невизначеність в ситуації ризику. Раціональність поєднується з індивідуалізмом, але виявляється неадекватною в ситуації появи колективістських поведінкових установок. Обговоримо це докладніше.

Раціональний вибір з математичної точки зору адекватно моделюється за допомогою методів теорії ігор. Будь-яка ситуація вибору може бути представлена як ситуація гри, де індивід є одним з партнерів, а ситуація в її сукупності представляє його супротивника. Завдання гравця – прорахувати і обрати найоптимальніший хід. І саме тут виникає перша проблема, що дає

⁹ Бауман З. Индивидуализированное общество/ Пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. — М.: Логос. — 2002. — 390 с. — С. 63.

¹⁰ Там само. — С. 104.

¹¹ Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну/ Пер. с нем. В. Седельника и Н. Федоровой; Послесл. А. Филлипова.—М.: Прогресс-традиция, 2000. — 384 с. — С. 60.

змогу говорити про обмеженість моделей раціонального вибору. У ситуаціях колективної поведінки змоделювати кроки окремого гравця виявляється непросто. Такі моделі не можна будувати, виходячи з того, що групові й індивідуальні цілі збігаються. Це далеко не завжди так. А отже рано чи пізно гравець повинен буде стати перед дилемою — або стати зрадником, обравши тактику поведіння, спрямовану на досягнення індивідуальної вигоди, що розходиться з колективною, або діяти ірраціонально в сенсі розглянутої інструментальної раціональності і піти врозріз із уявленнями про власну користь. «Формальний результат аналізу по методу теорії ігор обмежує масштаб раціонального вибору. Існує серія явищ, що виходять за рамки її аналізу. Наприклад, класові конфлікти, організації по інтересах, де переслідуються швидше колективне, ніж індивідуальне благо», — відзначає російський соціолог В. Култигін¹².

Проте прихильники теорії раціонального вибору продовжують наполягати на можливості опису переважного числа поведінкових актів саме в термінах такого підходу. Култигін вказує на одну слабку сторону аргументів, що наводяться в цих випадках — розгляд події вибору нібито з погляду зовнішнього спостерігача. При цьому ми вже маємо справу не з реальною раціональністю, яка є очевидною тільки в суб'єктивній перспективі, а з раціоналізацією того, хто коментує ситуацію. «Теорії раціонального вибору прагнуть додати змісту соціальним практикам, приписуючи їм раціональність *ex post factum* (уже після того, що сталося). Чим більше ірраціональна практика, тим більше значною є спроба показати, що вона насправді раціональна ... З того, що ці практики можуть бути вписані в раціональний нарратив, зовсім не випливає, що емпірично доведено валідність теорії раціонального вибору»¹³.

Схожий аналіз ми знаходимо в роботах іншого російського суспільствознавця А. Блінова, що теж звертається до теорії ігор як моделі індивідуальних поведінкових стратегій і доходить висновку, що рівень адекватності таких підходів різко падає у випадку ситуацій колективної поведінки. Прогнозувати поведінку людини в такому випадку, ґрунтуючись на припущенні про його очікувану раціональність, виявляється неможливо. «Як тільки ми переходимо від самотнього діяча до взаємодії двох чи декількох осіб, ситуація, як правило, виходить з під контроль моделі максимізації користі (принаймні в тому вигляді, в якому вона формально розроблена для випадку одного діяча)» — пише Блінов¹⁴. Це дає змогу йому зробити висновки ціннісного характеру, що суперечить уявленню про ірраціональність як про щось апіорі негативне і таке, що потребує безумовного усунення із практики прийняття рішень цивілізованою людиною. В ірраціональності Блінов справедливо вбачає підстави для соціальної синергії, що

¹² Култыгин. В. П. Теория рационального выбора // СОЦИС. — № 1. — 2004. — С. 33.

¹³ Там само. — С. 34.

¹⁴ Блиннов А. Л. Синергетика коллективной иррациональности // Философия науки.— Вып. 8. — Синергетика человеческой реальности. — М., 2002. — 428 с. — С. 38.

виявляється в колективності як формі синергічної кооперативності. «Локалізована колективна когнітивна ірраціональність має позитивну цінність, тому що дає можливість раціональним у всіх відносинах індивідам уникнути спокуси зрадництва й успішно співробітничати в інтересах усіх учасників ситуації»¹⁵.

Дотепер ми говорили про ту опозицію претензії теорії раціонального вибору моделювати усі форми соціальної поведінки, що вибудовується в рамках наукового дискурсу. Але справедливість альтернативних підходів може стверджуватися й у просторі соціальних практик, що не чекають наукової легітимації.

Якщо Бек говорить про спільноти страху тільки як результат своїх теоретичних висновків, то в нашому суспільстві ми маємо сумну можливість спостерігати їх емпіричну присутність. Яскравим зразком таких спільнот є спільноти чорнобильських самоселів. Унікальна постчорнобильська ситуація, породивши ситуацію ризику та невизначеності, послужила тим ґрунтом, на якому утворилися ці спільноти страху.

Соціологи вже багато років ведуть спостереження за людьми, що проживають у тридцятикілометровій чорнобильській зоні за своїми законами, які практично не мають нічого спільного з законами, що регулюють «позазонові» соціальні відносини.

Домінування міфологічної складової у свідомості жителів зони, відсутність інтенцій до раціонального осмислення ситуації, блокування безумовно правдивих як для зовнішнього спостерігача інформаційних повідомлень (про рівень забруднення середовища і землі, про необхідність медичної профілактики) говорить на користь того, що раціональний вибір займає в життєвих стратегіях членів таких спільнот дуже мале місце¹⁶. І такі практики стають усе більш поширеними. Їх неможливо скасувати, оголосивши незаконність і нецивілізованість з огляду на ірраціональність та повернення до архаїчного колективізму. А тому треба вивчати і намагатися зрозуміти їх природу.

Ризикова свідомість в соціосамоорганізаційних контурах розгляду

Спробуємо це зробити, скориставшись уявленням про наявність в суспільстві процесів соціальної самоорганізації, внаслідок яких і виникають подібні спільноти як спонтанна реакція суспільства на ситуацію підвищеного ризику та невизначеності. Ризикова свідомість супроводжує процеси соціальної самоорганізації в їх біфуркаційні моменти. І тут ірраціональність не може бути відокремленою від колективності, одночасно з чим суб'єктивне вже не може виокремитися від інтерсуб'єктивного. Соціальна

¹⁵ Там само. — С. 52.

¹⁶ Бевзенко Л. Феномен чорнобильських самоселів. Самоорганізаційна інтерпретація. // Чорнобиль і соціум. — № 6. — 2000 — С. 173–184; Бевзенко Л. Соціальні контури формування моделей життєдіяльності чорнобильських самоселів // Чорнобиль і соціум. — № 9. — 2003. — С. 145–170.

самоорганізація породжує інший тип соціальності, інтросуб'єктивності, а свідомість (в розумінні суб'єктивність) при цьому починає функціонувати в режимі ризикової свідомості.

Основу запропонованої автором концепції соціальної самоорганізації становить уявлення про соціальні зміни як такі, що відбуваються неперервно, але ця неперервність не є однорідною в часі. У певні періоди суспільної історії такі зміни не виводять соціальну систему за межі її відносно стабільного, *гомеостатичного стану*, в той час, коли у кризові, *біфуркаційні періоди* зміни мають більш радикальний характер, змінюючи докорінно весь системний соціальний порядок.

Інтегральний малюнок соціальної впорядкованості в кожний момент часу стає результатом *поєднання дії організаційних та самоорганізаційних механізмів* соціальних змін, що дає змогу будь яку реальну актуальну соціальну структуру уявляти як таку, що має у своїй основі як *організаційну, так і самоорганізаційну структурну складову*. Аналіз реальних структур за принципом наближеності до організаційного чи самоорганізаційного полюса дає змогу вводити на їх множині певну типологізацію і з цього робити висновок про тип існуючого в них соціального порядку, соціальної взаємодії та тип включеності індивіда в ці структури. Межі їх домінування пов'язані з суспільними станами, що можуть характеризуватися як стабільні – з одного боку, і як кризові – з іншого. Організаційні механізми досить успішно працюють в першому випадку, а самоорганізаційні набувають більшої ваги у кризових, біфуркаційних станах суспільного поступу. Ситуації підвищеної невизначеності та ризику, що є предметом цієї роботи, з'являються саме в біфуркаційні моменти соціальної історії.

Самоорганізаційні структури-спільноти нібито народжуються з самого соціального середовища, мають здатність до того, що зветься самодобудуванням за рахунок сили тяжіння, атрактивності, що діє на елементи системи (у випадку соціальних систем – на окремих індивідів). Реконструкція таких структур в соціальному середовищі привела автора до думки, що вони мають характер *активізованого натовпу*, ігрового або *міфологічного* соціального середовища¹⁷. Але це той ракурс розгляду, який можна позначити як *об'єктивний*, з позиції зовнішнього спостерігача. Для мети, що ми переслідуюмо в цій роботі, нам потрібно звернутися до *суб'єктивного виміру* і подивитися, як виглядає включеність до такого роду структур з точки зору індивіда, що до них належить.

У психологічному просторі організаційні процеси соціального структуроутворення, що є цільовими (у сенсі наявності як цілі, так і соціального суб'єкта цілепокладання) спираються, насамперед, на нашу раціональність, здатність до цілепокладання, уміння діяти алгоритмічно, послідовно, співвідносити ідеальний план з реальними дієвими актами. Свідомість у її аналітичній, розумовій даності становить основну опору організації.

¹⁷ Бевзенко Л. Д. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций. — К.: Ин-т социологии НАНУ, 2002. — С. 193–243.

Планомірність, логічність, проєктивність мислення, раціональність, уявлення про детермінізм і каузальність, що керують подіями, зумовлює участь людини в організаційних структурах.

У розпорядженні самоорганізаційних механізмів соціальної упорядкованості знаходяться переважно неусвідомлювані психічні змісти, наша ірраціональність, почуття, переживання, здатність до паралельного мислення.

Для окремого індивіда включеність в організаційну або самоорганізаційну соціальну структуру постає різною якістю інтерсуб'єктивності, різною якістю соціальності.

Організаційна тканина соціальності може бути визначена як така, що складається з окремих рольових позицій, які визначаються незалежно від індивіда, що їх займає. Для оптимального існування організаційної структури індивідуальні характеристики, що не вписуються в рольові приписи, мають бути максимально знівельовані, і взаємодія між членами такої структури відбувається на рівні саме рольових масок, того, що К. Юнг називав «персоною»¹⁸. У таких структурах індивідуальне та соціальне далеко не збігаються і соціальні норми сприймаються як зовнішні обмеження, не інтеріоризовані, але необхідні до виконання через зовнішній соціальний контроль. Контури, якими «Я» повернуто до структури є чіткими і сталими. Їх зміна може бути пов'язана зі зміною позиції-ролі в рамках структури. У певному розумінні персона змушує людину до лицедійства, але це не та гра, через яку проявляє себе самоорганізація. Це нав'язана гра, а Хейзинга свого часу наголошував на тому, що грати не можна з примусу¹⁹. Це усвідомлена необхідність робити певні жести, але відсутність парадоксального відчуття свободи вибору в ситуації дотримання ігрових правил, яке є неодмінним атрибутом справжньої гри.

Самоорганізаційна тканина соціальності утворюється на підставі не ролі, а ідентичності в розумінні переживання людиною своєї тотожності з певним соціальним цілим. В цьому випадку в психологічному просторі індивіда ініціатива переходить до внутрішнього персонажа, якого Юнг іменує як «замість». Це абсолютна унікальність людини, пов'язана як з її свідомістю, так і з її несвідомим. Тому ідентичність не може виникати на підставі свідомого рішення – свідомість може контролювати несвідоме лише в дуже окремих для нашої культури випадках глибокої внутрішньої рефлексії, в результаті чого людина досягає стану, що Юнг його позначав як «індивідуація». У самоорганізаційних структурах ідентичність виникає як наслідок атрактивності, сили тяжіння, що справляє структура на людину. Тяжіння гри, міфу, натовпу і є такою атрактивністю, якій дуже важко опиратися і яка завжди набуває вигляду не зовнішнього веління, а сильного внутрішнього імперативу, власного бажання.

¹⁸ Юнг К. Г. Психология бессознательного. — М., 1994. — С. 240.

¹⁹ Хейзинга Й. Homo Ludens. В тени завтрашнего дня. — М.: «Прогресс», 1992. — С. 20.

Контури «Я» в рамках самоорганізаційної структури є розмитими, внутрішньоструктурні взаємостосунки відкритими, особистісними. Гра, через яку переважно являє себе самоорганізація, при всій жорсткості правил, залишає для своїх учасників великий простір для ініціативи, не регламентує їх дії більше, ніж позначено правилами, мотивує не стільки результатом, скільки самим процесом взаємодії, що робить такого роду соціальність значно міцнішою в порівнянні з соціальністю організаційною, яка виникає внаслідок функціональних навантажень на структуру і мотивує до дії результатом виконання функціональних задач. Зазначимо, що в даному разі говорячи про гру, ми виходимо за межі того, що досягається математичним моделюванням, про яке йшлося вище. Йдеться про командні ігри, але з перспективи окремого соціального актора.

Зміцнює самоорганізаційну соціальність і те, що рольове підключення до соціальної структури є дискретним в часі і виникає лише на час виконання рольових обов'язків, в той час, як самоорганізація через ідентичність забезпечує неперервний зв'язок із членом структури. Як зазначав Хейзинга, ігрові асоціації не розпадаються довгий час після закінчення гри²⁰. Відчуття близькості, прив'язаності у тих, хто колись був в одній ігровій команді, залишається на довгі роки і тому в житті ми знаємо безліч прикладів.

Усі ці розбіжності між організацією та самоорганізацією в їх суб'єктивному вимірі для нас важливі тим, що належність до організаційної структури і той тип соціальності та інтерсуб'єктивності, що цьому відповідають, не налаштовують індивіда до прагнення колективних форм дії. Колективістська настанова не притаманна людині організації вже через природу такої структури, яка є агрегативним утворенням і не демонструє властивостей емерджентності, що виникають неадитивним чином і є характеристикою структури як цілого, яке «більше за суму своїх частин». Навпаки, самоорганізаційна структура, самоорганізаційна соціальність тримається саме на колективності, поштовху до участі в ній, пов'язаному з неусвідомленим, з архетипами колективного несвідомого, які через нашу самість впливають на наші соціальні дії.

Оскільки історично склалося так, що колективність, колективістські установки в нашій сучасній суспільній науці часто асоціюються з часами тоталітаризму та притаманного йому нівелювання особистості, треба сказати кілька слів про те розуміння колективності, яке ми вкладаємо в це поняття, говорячи про самоорганізаційні структури. Йдеться якраз про протилежне тому, що називають колективізмом тоталітарних часів. Маємо на увазі колективізм команди, що грає разом, колективізм не загальної безвідповідальності, а навпаки – стимулюючої відповідальності за товаришів по команді. Розмитість меж «Я» формує відчуття іншого як до певної міри частини самого себе. Такі стосунки між елементами структури в синергетиці позначаються як «синергізм», і синергетичний колективізм ніколи не

²⁰ Там само. — С. 23.

виглядає як рух шеренги солдат, а є складним кооперативним, когерентним утворенням. У рамках такої колективності функціональна взаємозамішуваність невисока і тому затребуваність кожного учасника колективу не дозволяє нівелювати його унікальність.

Таким чином, можна підсумувати, що кооперативність, когерентність самоорганізаційних структур виявляє себе як колективність — реальна, а не агрегативна. Одновимірність агрегативної зв'язаності замінюється на багатовимірність, що спирається на поліфонічність паралельної, міфологічної логіки, де каузальності протистоїть синхронізм.

А тепер повернемося до поняття соціального капіталу, що є складовою теорії раціональної дії. Відповідно до Коулмана, як зазначено вище, соціальний капітал — це такий же ресурс, як і фінансовий капітал, і користується людина ним так само, як користується грошима, але замість товару тут пропонується певна послуга, на яку в майбутньому отримувач має відповісти теж послугою, про що дає розписку (справжню або уявну). Таке розуміння соціального капіталу не виводить нас за межі прагматизму та раціональності організаційної структури, процеси обміну, що відбуваються виключно в горизонтальній соціальності, міжіндивідуальних стосунках, де відсутній вимір колективності.

Перешкодою на шляху використання поняття соціального капіталу для моделювання стосунків у самоорганізаційних структурах є наявність у них колективізму і домінування мотиву колективного успіху над індивідуальним. Екстремальним прикладом може бути акт самопожертви заради спільних цілей. В термінах соціального капіталу це не можна зрозуміти, бо набуваючи таким актом великого соціального капіталу (послуга всій спільноті і кожному її члену окремо), той, хто здійснив його, не може отримати відповідної послуги. Звичайна операція обміну вже не спрацьовує. Самопожертва є результатом не раціонального прорахунку, а продуктом ірраціональності ризикової, кризової свідомості, яка парадоксальним чином таку поведінку визначає як оптимальну.

Для того, щоб від соціальної самоорганізації знову повернутися до ризикової свідомості, що залишається для нас основним предметом обговорення, звернемося ще до одного поняття, без якого не можна описати процеси соціальної самоорганізації. Це поняття соціальної біфуркації — того стану суспільства (соціальної системи, соціального середовища), коли внутрішні зв'язки між його членами доходять до межі, за якою це суспільство вже не може існувати в тій якості соціального порядку, яка передувала соціальній біфуркації. Такий стан виникає тоді, коли рівень невизначеності (а відповідно — ризикованості) життя стає граничним. Таким чином, ми можемо сказати, що спонтанні форми соціального порядку, що є наслідком соціальної самоорганізації, виникають в точках соціальної біфуркації внаслідок активізації ризикової свідомості, яка руйнує межі між раціональним та ірраціональним у ситуації прийняття рішення, переводить людей з режиму пошуку індивідуальних шляхів виходу на режим об'єднання у спільноті, що

протистоять невизначеності та підвищеному ризику. Ситуацію ризику та невизначеності ми, іншими словами, можемо позначити як ситуацію соціальної біфуркації.

Висновки

Спробуємо підсумувати сказане у вигляді відповідей на такі запитання:

1. Який висновок зі сказаного можна зробити у зв'язку з проблемою ризиків і вибором індивідом стратегії поведження в разі позначення ситуації як ситуації ризику? Наскільки спроможна теорія раціонального вибору пропонувати такі пояснення?

2. Які загальні висновки методологічного та аксіологічного порядку можна зробити, спираючись на запропонований підхід і що це дає в плані трансформації теоретичних та практичних підходів до проблеми сучасної освіти.

Стосовно першого питання. Якщо ситуація постає як ситуація ризику та невизначеності для окремої людини, то активізована в цьому разі ризикова свідомість з її ірраціональністю та збільшенням колективістських установок може виглядати як певна патологія. У разі ж, коли ситуація розпізнається як ризикова багатьма людьми одночасно, і з якогось моменту ризик усвідомлюється (а вірніше – переживається) як спільна загроза, активізація ризикової свідомості призводить до активізації свідомості міфологічної, утворення спільнот самоорганізаційного типу, що ґрунтуються на певних загальних міфах. Стратегія дій, спрямованих на опанування та управління ризиками стає вже колективною. Напрямок цих дій може бути різним, і часто малоочікуваним та прогнозованим навіть для самих суб'єктів дії.

У сфері когнітивного, те, що в Хакена моделюється як паралельна обробка інформації, нам відомо як інтуїтивне, асоціативне, безпосереднє знання. Воно ж сполучене з тим, що ми називаємо міфологічним, міфопоетичним, художнім, і асоціюється більшою мірою з ірраціональністю, ніж із раціональним опануванням ситуацією. Роботи Хакена відкривають шлях до розуміння того, що така когнітивність і такий спосіб ухвалення рішення не тільки не піде в забуття, а навпаки – ще чекає свого відродження і нового визнання. І він значно більшою мірою супроводжує процес прийняття рішення у критичній ситуації, ніж перебір варіантів, що відповідає раціональному вибору.

Теорія раціонального вибору може обслуговувати аналіз тих форм людської поведінки, які породжують організаційні форми соціальних впорядкованостей і відповідають організаційній складовій соціальних відносин. Їх можна позначити як послідовно лінійні, оскільки передбачається, що поведінка когнітивна (аналіз ситуації) передує соціальній поведінці, ведеться по алгоритмах послідовного, покрокового прорахунку варіантів. На противагу цьому самоорганізаційні форми соціального порядку виникають у точках різко зростаючої невизначеності, ситуаціях соціальної екстремальності, ризику, де подібне ухвалення рішення виявляється

неможливим. На соціальній поверхні виникають колективні самоорганізаційні феномени, моделювання поведінки в яких за допомогою теорії раціонального вибору неадекватне.

На наш погляд, феномен чорнобильських самоселів, який ми згадали вище, можна розглядати як один із яскравих прикладів неочікуваного варіанту колективного управління ризиками в ситуації різкого збільшення невизначеності та активізації ризикової свідомості²¹. Звертаючись до нього ще раз, ми хочемо підкреслити наявність яскравих соціальних практик, породжених ризиковою свідомістю. Неочікуваними такі дії стали тому, що самі очікування вибудовуються на підставі певних моделей розуміння ситуації. І в рамках моделей, близьких до моделей раціонального вибору, спрогнозувати цей феномен не було можливим. Сама аварія для тих, хто попав у зону її найбільшого впливу, породила ситуацію високого ризику та невизначеності. Звичайні поведінкові паттерни, що обслуговували повсякденне життя людей, тепер заперечувалися як неадекватні. Поводження із землею, тваринами, повітрям, водою, лісом, рослинами – все з розряду рутинізованих практик перейшло у практики проблемні, які вимагали змін. Варіанти змін не були однозначними, що підсилювало невизначеність та ризики вибору. Саме переселення в інші райони не зняло цієї невизначеності, але й додало невизначеності у соціальні практики. Усе це і мало наслідком активізацію ризикової свідомості, результатом чого став феномен, відомий під назвою «самосели». Самосели – це спільноти, що самоорганізаційно виникли як логічний результат активізації ризикової свідомості в ситуації соціальної невизначеності. Нераціональність виборів тих, хто приймав рішення про повернення в зону радіаційного забруднення для постійного проживання, може вважатися неадекватною лише за умов, що ми дивимося на них під кутом зору моделей прийняття рішень в ситуації стабільності. Цей феномен стає зрозумілим, якщо ми допускаємо можливість переходу свідомості в інший стан і можливість зміни механізмів прийняття рішень в ситуації підвищеного ризику та невизначеності.

Друге питання. Ситуація сучасних ризиків, що все більше глобалізується, не є такою, якої можна зовсім уникнути. Суспільна рефлексія з цього приводу може бути підставою для пошуку ресурсів, що їх має суспільство для вибудови стратегії поведінки в цій ситуації. Ризикова свідомість, її актуалізація та інституціоналізація має стати однією із серйозних суспільних проблем, до яких інститут освіти має залучитися чи не в першу чергу.

Група російських вчених, які працюють у цій галузі, порівнюють таку свідомість з оборонною свідомістю, що входила у стратегічний ресурс країни під час військових дій²². Проблема не проста, бо *ризикова свідомість* та

²¹ Бевзенко Л. Д. Соціальні ризики. Спроба самоорганізаційного погляду // Соціальні ризики та соціальна безпека в умовах природних і техногенних надзвичайних ситуацій та катастроф.— К.: Стило, 2001. — С. 70–95.

²² Воробьев Ю. Л., Малинецкий Г. Г., Махутов Н. А. Управление риском и устойчивое развитие. Человеческое измерение // Общественные науки и современность. — № 6. — 2000. — С. 161.

ринкова свідомість багато в чому протилежні одна одній. Якщо перша, як ми показали, має більше спиратися на колективіські настанови, то для другої більше притаманний індивідуалізм, якщо для першої опора на виключно раціональні шляхи опанування ситуацією не є достатньою, то ринкова свідомість, принаймні до останнього часу, спиралася саме на ці когнітивні механізми.

Індивідуалізм та раціональність виникають в логіці прямування до успіху, що в рамках суспільства, де, за Вебером, панує «дух капіталізму», можна ототожнювати із прямуванням до багатства. Зараз стає зрозумілим, що цей шлях не є одночасно тим, який веде в бік уникання зростаючих ризиків. Ризики, на думку Бека, в капіталістичному суспільстві мають подвійне обличчя, стаючи загрозою для одних та ресурсом збагачення для інших²³. Але, на наш погляд, співвідношення між цими групами буде все зменшуватися на користь перших, бо ризики не є такими матеріальними та облікованими, як гроші. І той хто звик працювати і жити в логіці «заробити побільше грошей», не зможе з тим же успіхом використовувати цю логіку для досягнення мети «заробити поменше ризику».

Порівнюючи ситуацію класового суспільства та ситуацію суспільства ризику, У. Бек пише: «Політичному суб'єкту класового суспільства — пролетаріату — відповідає в суспільстві ризику всього лише перебування під гігантською загрозою, що ледве усвідомлюється. За неї відповідають усі разом і ніхто окремо. Причому кожен відповідає лише однією своєю частиною. Друга половинка бореться за своє робоче місце (свій прибуток, свою сім'ю, свій будиночок, свій улюблений автомобіль, свою звичку проводити відпустку і т.ін). У разі, коли все це буде втрачене, людина опиниться у скрутному становищі і тут вже буде не до отруйних речовин»²⁴. Таким чином, суперечності лежать не лише у просторі міжособистісних та міжгрупових стосунків, а й у внутрішньому просторі кожної людини, що, з одного боку, належить до «доризикового» суспільства і пристосована до тих взаємин, норм, цінностей, що в ньому склалися, а з іншого боку — хоча ще й неусвідомлено — вже живе в суспільстві ризику, в якому і взаємини, і норми, і цінності мають набути зовсім іншого характеру.

Це, на наш погляд, цінність паралельного мислення та ірраціональності (інтуїтивності, образності, асоціативності, метафоричності) як характеристик адекватної ситуації когнітивності, та цінність колективізму (синергізму) як соціальної настанови, що неодмінно виникає внаслідок суспільної самоорганізації в ситуаціях невизначенності та ризику. Мова не повинна йти про повернення до ірраціональності та колективізму, що нівелює особистість. Ми маємо говорити про зняття дуалізму раціонального — ірраціонального, індивідуального — колективного. Необхідність переосмислення

²³ Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну. — М.: Прогресс-традиция. — 2000. — С. 56.

²⁴ Там само. — С. 59.

цих феноменів є викликом сучасної нестабільної доби, і завдання такого переосмислення не може оминати сучасні освітянські практики.

Любовь Бевзенко. Общество риска и направления поиска адекватных образовательных стратегий

В центре внимания данной работы находится человек и общество в состоянии высокой неопределенности и риска. Полагая, что одним из основных понятий рискологии должно стать понятие рискованного сознания, автор концептуализирует его как особое состояние сознания, соответствующее состоянию повышенного риска. Опираясь на теоретические положения синергетики, автор аргументированно показывает, что в своих когнитивных и социальных установках такое сознание характеризуется смещением в сторону снятия дуализма между рациональным и иррациональным, индивидуализмом и коллективизмом. Последнее требует соответствующих трансформаций образовательных практик, которые тоже приобретают особый смысл в ситуации общества повышенного риска.

Lyubov Bevzenko. The Society of Risk and the Guidelines for Search for Adequate Educational Strategies.

The central idea of the article is the individual and society at the highest state of uncertainty and risk. Believing that the risk consciousness is one of the main notions of riskology, the author defines it as the state of highest risk consciousness. The theoretical theses of synergetics have been applied for stating that in cognitive and social sciences the highest risk consciousness is characterized as shifting to elimination the dualism between rational and irrational, individualism and collectivism. The last one requires the transformation of educational practices that are timely for the high risk society.